

ZOUTLEEUW IN DE MIDDELEEUWEN: VAN PLATTELAND TOT STAD

STUDIES STADSGESCHIEDENIS

REDACTIERAAD:

Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Bert de Munck (Universiteit Antwerpen), Henk de Smaele (Universiteit Antwerpen), Clé Lesger (Universiteit Amsterdam), Catharina Lis (Vrije Universiteit Brussel), Maarten Prak (Universiteit Utrecht), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Universiteit Groningen), Jo Tollebeek (K.U. Leuven), Bas van Bavel (Universiteit Utrecht), Ilja Van Damme (Universiteit Antwerpen).

COÖRDINATIE EN CONTACTADRES:

Bruno Blondé, Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, B 2000 Antwerpen, bruno.blonde@ua.ac.be

VERSCHENEN IN STUDIES STADSGESCHIEDENIS:

- 1 Jord Hanus (2007) *Tussen stad en eigen gewin* ISBN 978 90 5260 248 6
- 2 Ilja Van Damme (2007) *Verleiden en verkopen* ISBN 978 90 5260 269 1
- 3 Bert Timmermans (2008) *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen*
ISBN 978 90 5260 247 9
- 4 Veerle Vanden Daelen (2008) *Laten we hun lied verder zingen* ISBN 978 90 5260 249 3
- 5 Bart Willems (2009) *Leven op de pof* ISBN 978 90 5260 354 4
- 6 Raoul De Kerf (2010) *De juiste prijs in de laatmiddeleeuwse stad* ISBN 978 90 5260 366 7
- 7 Antoon Vrints (2011) *Het theater van de straat* ISBN 978 90 8964 340 7
- 8 Veerle De Laet (2011) *Brussel binnenskamers* ISBN 978 90 8964 330 8

Zoutleeuw in de middeleeuwen: van platteland tot stad

Stadsontwikkeling in de Nederlanden

Jelle Lisson

VLAAMS-
BRABANT

De publicatie van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de provincie Vlaams-Brabant, het stadsbestuur van Zoutleeuw, vzw De Vrienden van Zoutleeuw en de Universiteit Antwerpen.

Studies Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. In deze reeks worden Nederlandstalige boeken rond de stadsgeschiedenis van de Lage Landen opgenomen. Voor de initiatiefnemers speelt de stad zelf een sleutelrol in belangrijke historische transformatieprocessen. De stad is niet zomaar een decor of fysieke ruimte waar zich grote historische ontwikkelingen voordoen, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. In de geïntegreerde stadsgeschiedenis is er altijd oog voor de onderlinge samenhang en complexiteit van culturele, economische en sociale processen.

© Academia Press
P. Van Duyseplein 8
9000 Gent
T. (+32) (0)9 233 80 88
info@academiapress.be
www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimedialdivisie van Uitgeverij Lannoo nv.

Jelle Lisson
Zoutleeuw in de middeleeuwen: van platteland tot stad – Stadsontwikkeling in de Nederlanden
Gent, Academia Press, 2015, xi + 285 pp.

Illustratie cover: Jacob Van Deventers stadsplattegrond van Zoutleeuw

Cover: Press Point

Lay-out: punctilio.be

ISBN: 978 90 382 2470 1
D/2015/4804/80
NUR 693
U 2328

Behoudens de bij wet voorziene uitzonderingen, mag niets uit deze worden verveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord

Omdat een voorwoord doorgaans een opsomming is van dankwoorden aan mensen die op één of andere manier die dankbaarheid hebben verdiend, kies ik ervoor om dit voorwoord zo efficiënt mogelijk te structureren. Ik dank:

- Bram Vannieuwenhuyze, de promotor van mijn masterscriptie in het jaar 2011-2012 aan de KU Leuven, met als titel *Een papieren stad. Een morfologische analyse van Jacob Van Deventers stadsplattegrond van Zoutleeuw*. Niet alleen heeft hij me wegwijs gemaakt in de wondere wereld van de historische cartografie en de stadsmorfologie, deze scriptie vormde bovendien de basis voor het onderzoek zoals het er nu uitziet, weliswaar in nog zeer embryonale vorm. Zonder deze scriptie was er van dit boek over het ontstaan van de stad Zoutleeuw nooit sprake geweest.
- Marie Ryckeboer, om me er regelmatig op te wijzen dat er nog andere zaken op de wereld zijn dan middeleeuws Zoutleeuw; voor haar eindeloze geduld wanneer ik weer eens 'nog eventjes' wilde verder werken; haar kookkunsten, omdat werken met een lege maag nu eenmaal onmogelijk is; de uitlaapklep op de momenten dat het werk in alle richtingen behalve vooruit wilde gaan; het nalezen van al mijn voorlopige versies; en niet te vergeten haar kennis van Photoshop voor de analyse van kaarten en de bewerking van afbeeldingen.
- Mijn ouders, voor het dak boven mijn hoofd; de warme maaltijden; de gewassen kleren; en de welgemeende interesse in mijn studies.
- De provincie Vlaams-Brabant en de stad Zoutleeuw voor hun geloof in mijn project en voor de financiële ondersteuning. Met name Roger Mertens, de Zoutleeuwse schepen van cultuur, en Jos Ceysens, burgemeester van Zoutleeuw, verdienen een speciale vermelding.
- Uitgeverij Academia Press en het Centrum voor Stadsgeschiedenis, voor de mogelijkheid om dit boek te publiceren.
- Raymond Van Uytven, Professor-emeritus aan de Universiteit Antwerpen, Jelle Haemers, professor aan de KU Leuven, en Andrea Bardyn en Ben Eersels, doctoraatsstudenten aan de KU Leuven, voor hun opmerkingen over de politieke, sociale en economische aspecten van mijn onderzoek.
- Professor Marc Lodewijckx van de KU Leuven voor zijn deskundige uitleg over de archeologische opgravingen in Zoutleeuw; en om zijn collectie afbeeldingen van deze opgravingen ter beschikking te stellen.

- De drie anonieme, externe referenten van Academia Press *Gent*, zonder wier kritische maar evenwichtige en constructieve feedback het boek er helemaal anders had uitgezien.
- Wouter Bracke, hoofd van de afdeling Kaarten en plannen van de Koninklijke Bibliotheek van België, dankzij wie ik hoogkwalitatieve scans van de stadsplattegronden van Jacob Van Deventer ter beschikking had.
- Vzw *De Vrienden van Zoutleeuw*, voor de financiële steun; de feedback bij de eerste versies van mijn manuscript; en de toegang tot het archief van de vereniging.
- Gaston Pulinckx, lid van *de Vrienden van Zoutleeuw*, om de voorlopige versies van mijn onderzoek zeer nauwgezet na te lezen op taal- en redeneerfouten; voor zijn immense kennis van de geschiedenis van Zoutleeuw; en voor de interessante gesprekken.
- Professor Brigitte Meijns van de KU Leuven, de promotor van mijn huidige doctoraatsonderzoek over het netwerk van de bisschoppen in de kerkprovincie Reims in de tiende en de elfde eeuw, bij wie ik te allen tijde terecht kon met alle mogelijke beslommingen.
- De vriendelijke mensen van de Openbare Bibliotheek van Zoutleeuw, om mij de werken uit ‘het Leeuws hoekje’ die normaal enkel ter plaatse te raadplegen zijn toch mee naar huis te laten nemen; en er geen probleem van te maken dat ze deze boeken zeer lang niet meer terug hebben gezien.
- De leiding en leden van de Sint-Leonardusscouts van Zoutleeuw, voor de wekelijkse ontspanning op zaterdag.
- De collega’s van op de vijfde verdieping in het Erasmushuis, met een speciale vermelding voor de doctorandi aan de onderzoeksgroep Middeleeuwen: Ortwin Huysmans, Andrea Bardyn, Ben Eersels, Dieter Peeters, Valerie Vrancken, Hannelore Franck en Colin Dupont.
- Pieter Degeneffe, Marie Ryckeboer, Nicky Vanwinkel en Lise Hoebrechts, voor hun medewerking bij de ontwikkeling van een digitale wandelroute in Zoutleeuw (www.Lewa-tour.be), een toeristische applicatie waarbij de wetenschappelijke informatie in dit boek vertaald wordt naar een breed publiek.

Inhoud

Voorwoord	I
Lijst van afbeeldingen	VII
Lijst van tabellen	XI
Inleiding	I
DEEL I Theoretisch kader	5
Stadsontwikkeling	5
Het ontstaan van steden in West-Europa en de Nederlanden	5
Stadsmorfologisch onderzoek: naar een uniforme aanpak	II
Grenzen en de vorming van territoria	13
Het hertogdom Brabant als stedelijke laatbloei	16
De stedelijke hiërarchie in het hertogdom Brabant	19
Het middeleeuwse verleden van Zoutleeuw	26
Geschiedschrijving over Zoutleeuw	26
Bronnen, de bouwstenen van het verleden	28
De stadsplattegronden van Jacob Van Deventer	29
De steden van de Nederlanden in kaart	31
Uniformiteit <i>versus</i> nauwkeurigheid	32
Een gedateerde discussie?	33
Analyse van de stadsplattegrond van Zoutleeuw	35
Stappenplan voor een onderzoek naar de (stedelijke) ruimte	37
DEEL II De pre-stedelijke fase (7de-11de eeuw)	45
De regio Zoutleeuw in het bisdom Luik	45
Sporen van Romeinse en vroegmiddeleeuwse bewoning	46
De vroegste ontwikkeling van het bisdom Luik	49
Besluit	52
Uit verrassende hoek: de bisschoppen van Metz	52
De Sint-Sulpitiuskerk van Zoutleeuw	52
Heer Sulpitius, ontferm u over ons	53

Metz en Sint-Trudo	54
Besluit.....	57
De lokale verankering van de bisschoppen van Luik	58
De parochie en de dekenij Zoutleeuw	58
De croix banales of bankruisprocessies.....	60
Hagiopolitiek van Notger van Luik: het heiligenleven van Sint-Remaclus	64
De kerken ter ere van Sint-Sulpitius in het bisdom Luik	66
Hagiopolitiek van Notger van Luik: het heiligenleven van Sint-Landoaldus.....	69
De bisschop geeft, de bisschop neemt: de lokale verankering van het Sint-Denijskapittel	71
De tienden van de parochie Zoutleeuw	72
Besluit.....	74
De motte op de Castelberg en de ‘heerlijkheid’ Zoutleeuw	75
Stille waters, diepe gronden: het Vinne	77
Een motte?	78
Romeinse wortels?.....	81
Een kapel?	82
Een hoeve?.....	83
Besluit.....	84
Landmarks	85
Het toponiem ‘Leeuw’	85
De ruimtelijke inplanting van de bebouwing.....	87
’s-Hertogenbosch: een vergelijking	91
Besluit.....	92
Besluit: de controle van het pre-stedelijke landschap	93
DEEL III Het ontstaan van een stad (11de-13de eeuw)	95
De regio Zoutleeuw	95
De graven van Leuven – de hertogen van Brabant	95
De Sint-Leonarduskerk: een nobele uit Noblat.....	98
<i>Mogelijke stichters van de Sint-Leonarduskerk.....</i>	<i>98</i>
<i>De datering van de stichting</i>	<i>102</i>
<i>Besluit.....</i>	<i>103</i>
Bewoningskernen in de regio Zoutleeuw	105
Het overwicht van de bewoningskern Dalhem	108
De natuur bepaalt: fysische factoren.....	108
Industrie en handel: economische factoren	110
Stadsrechten en terminologie.....	115
De interne politieke organisatie.....	115
De eerste stadsomwalling van Zoutleeuw	118
Een goede buur of een verre vriend? Het stedelijk netwerk in Brabant.....	122
Waar een wil is, is een weg: het stratenpatroon	123

De mens wikt, God beschikt: religieuze factoren.....	127
Hoe meer zielen, hoe meer vreugd: demografische factoren.....	129
Motieven van de hertogen van Brabant.....	132
Besluit: de ‘stichting’ van de stad Zoutleeuw.....	135
DEEL IV Het einde van de bloei (13de-14de eeuw).....	137
Een sputterende motor.....	137
De laatmiddeleeuwse bevolkingsdaling: revolutie of evolutie?.....	137
‘Die van Leeuwe hebben noot’: economische achteruitgang.....	141
Internationale ontwikkelingen.....	143
Besluit.....	146
De hertogen van Brabant versus de steden.....	147
Samen sterk: een machtsovername van de Brabantse steden?.....	147
<i>Besluit</i>	150
Voor wat, hoort wat: jaarlijkse dienst en uitzonderlijke beden.....	152
<i>Besluit</i>	155
De nieuwe, buitenste stadsomwalling van Zoutleeuw.....	156
Besluit.....	164
Uitdagers van de lokale en regionale macht.....	164
Een democratie avant-la-lettre? Sociale onrust in de stad.....	164
<i>Besluit</i>	169
In de schaduw van de stad: de ontwikkeling van de omliggende bewoningskernen.....	170
<i>Besluit</i>	172
‘Op ten palen van onsen lande gelegen’: de ‘grens’ van het hertogdom Brabant.....	173
<i>Besluit</i>	176
De Kerk in Zoutleeuw: een ‘staat binnen de staat’?.....	176
<i>Besluit</i>	179
Alle wegen leiden naar... Zoutleeuw?.....	180
Besluit.....	186
Besluit: structurele achteruitgang in de veertiende eeuw.....	187
Slot.....	191
Bijlagen.....	197
Bijlage 1: chronologisch overzicht van uitgaven van oorkonden met betrekking tot de geschiedenis van de stad Zoutleeuw.....	197
Bijlage 2: het waterwegennetwerk in en rond de stad Zoutleeuw, op basis van de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer.....	203
Bibliografie.....	205
Noten.....	237

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1.	Jacob Van Deventers stadsplattegrond van Zoutleeuw	30
Afbeelding 2, 3, 4.	Fouten bij de inkleuring – bewerking van de stadsplattegrond van Zoutleeuw	34
Afbeelding 5.	De stad Zoutleeuw op de zeventiende-eeuwse kaart van Ferraris	38
Afbeelding 6.	Het centrum van de stad Zoutleeuw op de negentiende-eeuwse kadasterkaart van Popp	39
Afbeelding 7.	Merovingische mantelspeld, gevonden in Zoutleeuw – Carmentis, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.	48
Afbeelding 8.	De laatmiddeleeuwse grenzen van het bisdom Luik.	50
Afbeelding 9.	De Sint-Sulpitiuskerk op de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	53
Afbeelding 10.	Gekruisigde Jezus uit de voormalige Sint-Sulpitiuskerk (1060-1070), vandaag bovenop een deur naar een zijkapel van de Sint-Leonarduskerk	58
Afbeelding 11.	Verspreiding van de Sint-Sulpitiuskerken in het bisdom Luik	67
Afbeelding 12.	Elfde-eeuwse munt, gevonden in Maastricht	71
Afbeelding 13.	Foto van de mottestructuur op de Castelberg (Mark Lodewijckx – Sectie West-Europese Archeologie – KU Leuven).	76
Afbeelding 14.	Luchtfoto van de mottestructuur op de Castelberg (Mark Lodewijckx – Sectie West-Europese Archeologie – KU Leuven).	76
Afbeelding 15.	De mottestructuur op de Castelberg (bewerking van de stadsplattegrond van Zoutleeuw)	77
Afbeelding 16.	Digitaal Hoogtemodel – De regio Zoutleeuw in vogelperspectief (Triharch – Antea Group).	88
Afbeelding 17.	Digitaal Hoogtemodel – de heuvel van de Sint-Sulpitiuskerk in vogelperspectief (Triharch – Antea Group).	89
Afbeelding 18.	Digitaal Hoogtemodel – de heuvel van de Sint-Sulpitiuskerk in 3D (Triharch – Antea Group)	90

Afbeelding 19.	De Voort (bewerking van de stadsplattegrond van Zoutleeuw).....	90
Afbeelding 20.	Het hertogdom Brabant in de dertiende eeuw	96
Afbeelding 21.	De bewoningskernen in de regio Zoutleeuw (10 ^{de} -13 ^{de} eeuw).....	106
Afbeelding 22.	Bodemkaart (geopunt.be).....	109
Afbeelding 23.	Watertoets- en overstromingskaart (geopunt.be): van Nature Overstroombare Gebieden).....	110
Afbeelding 24.	Watertoets- en overstromingskaart (geopunt.be): Risico's voor overstroming (2014)	111
Afbeelding 25.	Reconstructie van de eerste stadsomwalling aan de hand van de plattegrond van Jacob Van Deventer (Triharch – Antea Group)	119
Afbeelding 26.	Doorlopende grachten van de binnenste stadsomwalling – bewerking van de stadsplattegrond van Zoutleeuw	120
Afbeelding 27.	Uitstulping aan de gracht van de buitenste stadsomwalling – bewerking van de stadsplattegrond van Zoutleeuw	121
Afbeelding 28a.	Het middeleeuwse stratenpatroon van de binnenste kern van de stad Zoutleeuw, op basis van de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	124
Afbeelding 28b.	Het middeleeuwse stratenpatroon van de buitenste kern van de stad Zoutleeuw, op basis van de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	125
Afbeelding 29.	Het hedendaagse stratenpatroon van de stad Zoutleeuw (geopunt.be).....	126
Afbeelding 30.	Onbebouwde oppervlakte in de stadskern van Zoutleeuw – bewerking van de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	130
Afbeelding 31.	Doorsnee bebouwing in de stadskern van Zoutleeuw – bewerking van de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	131
Afbeelding 32.	Reconstructie van de tweede stadsomwalling aan de hand van de plattegrond van Jacob Van Deventer (Triharch – Antea Group)	157
Afbeelding 33.	Restant van een toren van een waterpoort, ter hoogte van de de splitsing van de Kleine Gete en de Vloedgracht (Foto Mark Lodewijckx – Sectie West-Europese Archeologie – KU Leuven – archeologische opgravingen 1993).....	161
Afbeelding 34.	De Truderpoort in de tweede stadsomwalling	162
Afbeelding 35.	Restant van de tweede stadsomwalling ter hoogte van de Truderpoort (negentiende eeuw, vandaag verdwenen)	163
Afbeelding 36.	De stadskern van Brussel op de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	182

Afbeelding 37.	De stadskern van Tienen op de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	183
Afbeelding 38.	De stadskern van Landen op de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	184
Afbeelding 39.	De stadskern van Vilvoorde op de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	185
Afbeelding 40.	De stad Halle op de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer.....	185
Afbeelding 41.	Het waterwegennetwerk in en rond de stad Zoutleeuw, op basis van de stadsplattegrond van Jacob Van Deventer.....	203

Lijst van tabellen

Tabel 1.	Naar een definitie van de middeleeuwse stad – relevante parameters voor de stad Zoutleeuw	10
Tabel 2.	De Brabantse stedelijke hiërarchie in de veertiende eeuw	20
Tabel 3.	De Brabantse stedelijke hiërarchie in de zestiende eeuw	22
Tabel 4.	Geïdealiseerd scalogram met vijf parameters (P) en zes steden (S)	23
Tabel 5.	Kleurgebruik op de Zoutleeuwse stadsplattegrond van Jacob Van Deventer	33
Tabel 6.	De Zoutleeuwse stadsplattegrond van Jacob Van Deventer – typologische onderverdeling	36
Tabel 7.	De Zoutleeuwse stadsplattegrond van Jacob Van Deventer – pixelcount.	36
Tabel 8.	De motte op de Castelberg	85
Tabel 9.	Haardtellingen van het hertogdom Brabant ³	138
Tabel 10.	Vergelijking oppervlakte steden	139

Inleiding

A city is not an accident, zo stelt Leon Krier in zijn boek *The architecture of Community*.¹ Een stad ontstaat nooit zomaar uit zichzelf, als het onvermijdelijke gevolg van de bouwactiviteiten van een samenleving. Een stad kan daarentegen enkel tot bloei komen indien zij een voordeel kan bieden aan bepaalde individuen in die samenleving, die om die reden de ontwikkeling ervan stimuleren. De voornaamste aantrekkingskracht van een stad is met ander woorden de mogelijkheid om de belangen te dienen van haar inwoners en haar bestuurders. In die zin is de stad ook altijd een menselijke uitvinding, aangezien een groep van mensen de keuze moet maken om zich gezamenlijk te vestigen op één, specifieke plaats en om er gemeenschappelijke structuren uit te bouwen, zoals een wegennetwerk, omwallingen, een marktplein of politieke en religieuze instellingen. In dit boek bestudeer ik het ontstaan van de stad Zoutleeuw vanuit dit perspectief, namelijk dat van de mensen die de stad vorm hebben gegeven. Dit zijn natuurlijk de inwoners van de regio Zoutleeuw – dus zowel die van de stad Zoutleeuw zelf als die van het omliggende platteland en van naburige steden – maar ook de machthebbers die de controle over dit gebied claimden en bijgevolg betrokken partij waren, *in casu* de bisschoppen van Metz, de bisschoppen van Luik en de hertogen van Brabant.

De structuur van het onderzoek is driedig. Eerst behandel ik de voorgeschiedenis van de regio waar zich uiteindelijk een stad zou ontwikkelen. Deze regio is geen strikt afgebakend territorium met duidelijke grenzen, maar een vaag omschreven gebied dat zich grofweg bevindt tussen de latere steden Tienen, Landen en Sint-Truiden. In die context ga ik op zoek naar de eerste sporen van middeleeuwse bewoning en bebouwing in deze regio, die vermoedelijk tot stand kwamen in de loop van de achtste of de negende eeuw. Ook probeer ik te achterhalen wie in deze periode de macht in de regio claimde. In het volgende deel analyseer ik het ontstaan van de eigenlijke stad tussen de elfde en de dertiende eeuw: wanneer, hoe en vooral waarom vestigden meerdere individuen zich samen op een beperkte oppervlakte, precies op deze plaats en in deze periode? Ten slotte kader ik de relatief vroege achteruitgang van de stad Zoutleeuw en haar omgeving vanaf het einde van de dertiende eeuw. De verdere ontwikkeling van Zoutleeuw in de veertiende eeuw mag dan overbodig lijken in een studie over het ontstaan van de stad, toch is de bespreking hier volgens mij op zijn plaats. De achteruitgang van de stad vanaf het einde van de dertiende eeuw houdt zoals we zullen zien immers rechtstreeks verband met de ontstaanscontext van de stad en schetst tegelijk een beeld van de verdere evolutie van de stedelijke ruimte. De stad Zoutleeuw was bovendien geen geïsoleerd eiland. Daarom schenk ik in alle drie de delen aandacht aan de relatie van de latere stad met haar directe en wijdere omgeving, zowel in het perspectief van de lokale machtsverhoudingen tussen steden en andere bewonings-

kernen, als van de overkoepelende, territoriale strijd tussen de hertogen van Brabant en de bisschoppen van Luik.

Met dit boek probeer ik een meerwaarde te bieden aan het historisch onderzoek op verschillende niveaus. Ten eerste draagt het onderzoek bij aan de kennis over het verleden van de stad en de regio Zoutleeuw. De meest recente, veelomvattende studies over de middeleeuwse geschiedenis van Zoutleeuw dateren nog van het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.² Deze studies zijn bijzonder lovenswaardig gezien de moeilijke omstandigheden waarin de historici moesten werken en vormen het ideale vertrekpunt voor een nieuw onderzoek, maar hun inzichten zijn ondertussen wel hopeloos verouderd. Toch vormen de werken tot vandaag de basis voor wetenschappelijk onderzoek en voor toeristische brochures, bij gebrek aan recente, meer betrouwbare studies. In de laatste decennia verschenen er wel enkele detailsstudies over specifieke onderwerpen zoals de economische ontwikkeling of de religieuze gebouwen, maar deze onderzoekers kaderen hun resultaten nog steeds in het traditionele beeld dat geschetst werd door de verouderde overzichtswerken. Een nieuwe studie bleek dus broodnodig.

Het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zoutleeuw is vervolgens onlosmakelijk verbonden met de discussie over de macht en invloed van de graven van Leuven, de latere hertogen van Brabant. Zoutleeuw – gelegen in de oostelijke uithoek van het hertogdom Brabant – wordt doorgaans beschouwd als een ‘gestichte’ stad. In dit boek nuanceer ik deze hypothese, omdat er al lang sprake was van bewoningskernen in de regio Zoutleeuw vooraleer de graven van Leuven de hertogstitel in hun bezit kregen en omdat de stad niet *ex nihilo* is opgericht op één specifiek moment in de tijd door één specifieke hertog. Dat de stad doelbewust werd gesticht als onderdeel van de grensverdediging van het territorium blijkt bovendien een teleologische benadering, omdat het in een eerste fase nog onduidelijk was waar de grens tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik zich precies zou bevinden. De uiteindelijke ligging van de stad langs de grens was met andere woorden het gevolg van toevallige gebeurtenissen achteraf. Daar staat tegenover dat de opeenvolgende hertogen wel actief hebben ingegrepen om de positie van de stad te verbeteren en haar ontwikkeling te stimuleren via allerlei privileges. Ook na het ‘ontstaan’ bleef de controle van de hertogen over de stad groot. De stad Zoutleeuw is daarom een ideale casus om de methoden en motieven van de hertogen van Brabant en hun invloed op stadsontwikkeling te achterhalen.

Ook andere conclusies overstijgen het lokale karakter van de stad Zoutleeuw. Zo draagt de strijd van de bisschoppen van Luik om de controle over de regio Zoutleeuw bij tot de kennis over de vorming van bisdommen, dekenijen en parochies, en over de prille, wereldlijke macht van kerkelijke leiders. Daaruit blijkt dat de eerste sporen van bebouwing in de regio verrassend genoeg te wijten zijn aan activiteiten van de bisschoppen van Metz, wiens bisschopszetel zich nochtans op meer dan 250 kilometer van Zoutleeuw bevond. Het aan de oppervlakte brengen van de relatie tussen de regio Zoutleeuw en de Sint-Trudoabdij in Sint-Truiden is dan weer betekenisvol voor de kennis van de activiteiten van abdijen in een periode waarvoor amper geschreven bronnen beschikbaar zijn. De focus op een kleine stad als Zoutleeuw vormt een broodnodige aanvulling op de traditionele aanpak van studies over stadsontwikkeling die enkel het ontstaan van grote, in het oog springende steden zoals Brugge, Gent, Brussel of Antwerpen

belichten. De meerwaarde wordt nog vergroot omdat ik de stad niet als een eiland beschouw, maar ook de voorgeschiedenis en de bewoningskernen in de directe omgeving van de latere stad in rekening breng. Uit de relatief vroege ontwikkeling van bewoningskernen in de regio Zoutleeuw blijkt dat het latere hertogdom Brabant – in tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen – op dit vlak geen compleet achtergesteld gebied was in vergelijking met bijvoorbeeld Noord-Frankrijk en het graafschap Vlaanderen. De structurele analyse van het stedelijke stratenpatroon met behulp van toponymische en cartografische methodes – niet alleen van Zoutleeuw, maar ook van Tienen, Landen – zijn bovendien één van de eerste casestudies van dit soort met betrekking tot een stad in hedendaags Vlaanderen.

Naast deze nieuwe inzichten stel ik hypothesen voor om oude discussies op te lossen en weerleg ik enkele ‘zekerheden’. Over de oprichting van de eerste parochiekerk en de vermeende bouw van een kasteel in de regio Zoutleeuw op korte afstand van elkaar vloede bijvoorbeeld al heel wat inkt, temeer omdat dit bewijs leek te leveren voor de theorie van Henri Pirenne over het ontstaan van steden.³ Via een diepgaande studie van de ontstaanscontext van de ‘kerk’ en het ‘kasteel’ weet ik de traditionele opvattingen echter sterk te nuanceren. De analyse van de invloed op het ontstaan van de stad Zoutleeuw van diverse factoren – zoals de ligging langs de rivier de Kleine Gete en de handelsroute Brugge-Keulen – bewijst de recente hypothese dat steden tot ontwikkeling kwamen als gevolg van een samenspel van factoren in plaats van dat er één, concrete ‘oorzaak’ aangeduid kan worden. De datering van de twee stadsomwallingen stond in de Zoutleeuwse historiografie ter discussie, waarvoor ik een nieuwe hypothese voorstel die ook van nut kan zijn voor andere steden in Brabant en de Nederlanden. Ook leg ik de pijnpunten bloot van een kwantitatieve vergelijking van het belang van steden – een populaire techniek in de jaren ’70 – op basis van een tabel van Raymond Van Uytven over de steden in het hertogdom Brabant. Ten slotte stel ik vast de ontwikkeling van Zoutleeuw in vergelijking met andere Brabantse steden vroeg van start ging, maar dat ze ook snel tot stilstand kwam, nog vroeger dan algemeen werd aangenomen. De specifieke rol van Zoutleeuw als ‘pioniersstad’ in het hertogdom Brabant verantwoordt dus ook de keuze voor deze stad als voorwerp van een gedetailleerde analyse.

Verder verdient de cartografische aanpak van dit onderzoek een speciale vermelding. Naast geschreven bronnen maak ik immers regelmatig gebruik van de oudste stadsplattegrond van Zoutleeuw, die deel uitmaakt van een plattegrondenreeks van steden die door de cartograaf Jacob Van Deventer werd vervaardigd in de tweede helft van de zestiende eeuw.⁴ Doorgaans worden kaarten en plattegronden bij historisch onderzoek eerder stiefmoederlijk behandeld. In het beste geval dienen ze als duiding bij de inhoud van tekstuele bronnen, in het slechtste geval als bladvulling omdat de uitgeverij per se een prentje bij het artikel wilde. In dit geval is het daarentegen de bedoeling historische kaarten te gebruiken als een volwaardige bron, door onbevooroordeeld na te gaan wat ze ons kunnen vertellen over de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, in plaats van het resultaat op voorhand te beïnvloeden door ze vanuit een bepaald verwachtingspatroon te bekijken. Zo voegt de nauwgezette analyse van de kaart van Jacob Van Deventer heel wat elementen toe aan de kennis over de geschiedenis van Zoutleeuw, over het ontstaan van steden in de Nederlanden én over de plattegrondenreeks als geheel. Deze studie is natuurlijk geen pleidooi om voortaan uitsluitend cartografisch materiaal te bestuderen, ik wil

enkel aantonen dat ze als bronnen voor historisch onderzoek evenwaardig zijn aan geschreven bronnen indien ze gebruikt worden in combinatie met inzichten uit bijvoorbeeld de archeologie, geografie en toponymie.

Dit onderzoek is vanzelfsprekend geen eindpunt. De bestudeerde periode duurt te lang om alles tot in de kleinste details uit te leggen en te nuanceren. Ook moeten er zeker voor de laatmiddeleeuwse periode nog heel wat bronnen toegankelijk worden gemaakt – hoofdzakelijk archiefmateriaal zoals stadsrekeningen, schepenbrieven en kerkelijke registers – die een nieuw licht zouden kunnen werpen op mijn bevindingen. Toch hoop ik met deze studie een betrouwbaar kader uitgewerkt te hebben, dat als basis kan dienen voor nieuw onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van de stad Zoutleeuw en haar betekenis in het hertogdom Brabant. Bovendien hoop ik om ook mensen aan te spreken die niet op professionele basis met geschiedenis bezig zijn. Het verleden laat zich per definitie niet herleiden tot een simpel, rechtlijnig verhaal en de theoretische omkadering vergt heel wat inspanning voor niet-academici, maar toch heb ik geprobeerd om telkens voldoende achtergrondinformatie te geven opdat ook de lezers zonder een historische opleiding of een uitgebreide voorkennis van het Zoutleeuwse verleden door de bomen het bos nog kunnen zien. Ook ‘leken’ vinden in dit boek hopelijk dus een onderhoudende dosis lectuur.